

ՀՈՔԵԼՅԱՆԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 60-ԱՄՅԱԿԸ

(պատմական համառոտ ակնարկ)*

Բանալի բառեր՝ Մատենադարան, Լևոն Խաչիկյան, Էջմիածին, ձեռագիր, «Բաները Մատենադարանի», գիտահետազոտական ինստիտուտ, հայագիտական, գիտական բաժին, կարգավիճակ:

Մատենադարանի պատմությունը գալիս է դարերի խորքից, ու նաև դրանով է պայմանավորված այն բացառիկ նշանակությունը, որ այս հաստատությունն ունի արդի հայ իրականության մեջ: Հանրահայտ է, որ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հավաքածուի հիմքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության՝ Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ձեռագրական հավաքածուն է, որը մինչև 1939 թ. Երևան տեղափոխվելը արդեն կոչվում էր Մատենադարան: Հատկանշական է, որ Էջմիածնի վանքի հյուսիսարևմտյան կողմում Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի (1908-1910) ժամանակ մատենադարանապետ, արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանի ջանքերով ձեռագրերի համար հատուկ կառուցված երկհարկանի շինության ներսի զույգ արձանագրություններում այն կոչվում է «Մատենադարան Սուրբ Էջմիածնի»¹:

Թեև Հայոց կաթողիկոսարանում հայերեն մատյաններ գոյություն են ունեցել դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակներից, իսկ հետագայում, որտեղ էլ որ

* Ձեկուցում՝ կարգացված Մատենադարանի՝ որպես գիտահետազոտական ինստիտուտի 60-ամյակին նվիրված, Մատենադարանի երիտասարդական 5-րդ գիտաժողովում, 2019 թ. նոյեմբերի 28-ին:

¹ Կառույցի նախագծող Պ. Զոհրաբյանն է, մեկենասը՝ Գ. Ավան-Յուզբաշյանը, շինարարությունը կատարվել է 1908-1911 թթ. (տե՛ս Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 88):

հաստատվել է կաթողիկոսարանը, ունեցել է նաև ձեռագրական հավաքածու, սակայն էջմիածնի մայրավանքի հավաքածուի սկզբնավորումն իրավամբ կարելի է համարել 1441 թ., երբ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատվեց իր նախնական վայրում: Հենց այդ ժամանակ Ս. էջմիածնում կաթողիկոս ընտրված Կիրակոս Վիրապեցին (1441-1443) իր շուրջն է հավաքել նաև գիտնական վարդապետների, որոնց թվում էին Թովմա Մեծոփեցի և Կիրակոս Ռշտունեցի վարդապետները, Սարգիս րաբունապետը: Մշակութային կյանքի աշխուժացումը դեպի էջմիածին է ձգել նաև այլ վարդապետների, այստեղ գրվել ու ընդօրինակվել են ձեռագրեր, տարբեր տեղերից բերվել են այլևայլ մատյաններ, և այդպիսով հիմք է դրվել կաթողիկոսարանի մատենադարանին, որի հավաքածուն հետագա դարերի ընթացքում աճել է, չնայած պարսկական տիրապետության շրջանում եղել են նաև կորուստներ:

էջմիածնի Մատենադարանում ձեռագրական հավաքածուի կարգավորումն ու մատյանների համարակալումը սկսվում է 1828 թ. Մանուել Գյումուշխանեցու գլխավորությամբ: Ձեռագրերի առաջին համառոտ ցուցակը (312 ձեռագիր) 1837 թ. կազմում է Հովհաննես արքեպիսկոպոս Շահյաթունյանցը, որը ֆրանսերեն և ռուսերեն թարգմանություններով և Մարի-Ֆելիսիտե Բրոսսեի առաջաբանով լույս է տեսնում 1840 թ. Սանկտ Պետերբուրգում: Երկրորդ՝ ավելի ընդարձակ ցուցակը (2340 ձեռագիր) կազմում է Դանիել եպիսկոպոս Շահնազարյանցը, որը հրատարակչի՝ Հակոբ Կարենյանի անունով հայտնի է որպես «Կարենյան ցուցակ» (Թիֆլիս, 1863 թ.): 1892 թ. էջմիածնի Մատենադարանում կար 3158, 21 տարի անց՝ 1913 թ.՝ 4660 ձեռագիր²:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբին՝ 1915 թ., այդ հավաքածուն պատերազմի վտանգից զերծ պահելու մտահոգությամբ, ամբողջովին տեղափոխվեց Մոսկվա և պահվեց տեղի հայկական եկեղեցում: Սակայն, նույն այդ պատերազմը կործանարար եղավ արևմտահայության համար: Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը միաժամանակ մեծագույն հարված հասցրեց հայ ձեռագրական ժառանգությանը, հազարավոր մատյանների անդառնալի կորստի պատճառ դառնալով: Այնուամենայնիվ, Հայոց Գեորգ Ե Սուրենյանց (1911-1930) կաթողիկոսի և մի շարք նվիրյալ անձանց ջանքերով հնարավոր եղավ 1915-1916 թթ. էջմիածին տեղափոխել Վասպուրականից (Լիմ, Կտուց, Աղթամար, Վարագ, Վան), Մուշից (Ս. Կարապետ վանք), էրզրումից (Սանասարյան վարժարան) բերված և տարբեր ճանապարհներով փրկված շուրջ 1600 ձեռագիր:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի

² Լ. Խաչիկյան, «Մատենադարանը անցյալում և սովետական իշխանության տարիներին», ԲՄ № 2, 1958, էջ 10-11:

դեկրետով էջմիածնի կաթողիկոսարանի Մատենադարանը պետականացվում է: Մեկ տարի անց (1921 թ. փետրվարի 5) նրա, ինչպես և վանքի թանգարանային մյուս արժեքների հիմքի վրա ստեղծվում է էջմիածնի Կուլտուր-պատմական ինստիտուտը, որն իրավամբ համարվում է Հայաստանի գիտահետազոտական առաջին ինստիտուտը³: Նրա աշխատանքներում ներգրավվում են բանիմաց մասնագետներ, այդ թվում Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը, Լևոն Լիսիցյանը, Արշակ Բարխուդարյանը, Թադևոս Ավդալբեգյանը, Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանը և ուրիշներ: Կարճ ժամանակ անց (1921 թ. մայիսի 26), հաստատվելու է «էջմիածնի գիտական ինստիտուտ», ներգրավվում են նոր աշխատակիցներ, որոնց թվում Առաքել Բաբախանյանը (Լեոն), Հրաչյա Աճառյանը, Թորոս Թորամանյանը և այլք:

1922 թ. մայիսի 11-ին լուսավորության ժողովոմի հաստատած կանոնադրության համաձայն՝ գիտահետազոտական հիմնարկը վերանվանվում է «Հայաստանի գիտական ինստիտուտ», որն ուներ հետևյալ 4 բաժանմունքները՝ ա. Հնագիտական, ազգագրական և գեղարվեստի պատմություն, բ. Լեզվագիտական և ցեղաբանական, գ. Բանասիրական, դ. Պատմական-հասարակագիտական⁴: Կարճ ժամանակում հրատարակվում են մի շարք գրքեր⁵, 1922 թ. Ե. Տեր-Մինասյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, գիրք Ա. եւ Բ., 1921–1922» հանդեսը: Նույն թվականի տվյալներով ձեռագրատունը Թավրիզից ուղարկված 83 և Մատենադարանի ձեռք բերած ձեռագրերի հետ միասին ուներ 1730 հայերեն, ինչպես նաև արևելյան լեզուներով 57 ձեռագիր և 410 պատահիկ⁶:

Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայից Հայաստան է վերադարձվում 1915 թ. այնտեղ տարված էջմիածնի բուն հավաքածուն (4060 ձեռագիր): Շուտով Մատենադարան են բերվում նաև Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի «Հայկական Ազգագրական ընկերություն», Երևանի գրական թանգարանի և Հայաստանի մի շարք վանքերի ու եկեղեցիների ձեռագրական հավաքածուները:

³ Ս. Ղարիբջանյան, «Հայաստանի գիտահետազոտական առաջին ինստիտուտը (էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի հիմնադրման 90-ամյակի առթիվ)», ՊՔՀ № 2, 2011, էջ 99-104:

⁴ Նույն տեղում, էջ 100:

⁵ Միայն 1921 թ. «Բնագիրներ և հետազոտություններ» շարքով հրատարակվել են Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի և Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի աշխատասիրությամբ՝ «Շապուհյ Բագրատունույ Պատմութիւն» և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի աշխատասիրությամբ՝ «Աբրահամու Խոստովանողի Վկայք Արեւելից, թարգմանութիւնք ցաստրականէն» երկերը, ինչպես և Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ «Հայ-ռուս օրինետացիայի ծագման խնդիրը. Պատմական-բնագրատական ուսումնասիրութիւն» աշխատությունը:

⁶ Ս. Ղարիբջանյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

1925 թ. հունվարին Հայաստանի գիտական ինստիտուտի հիման վրա ստեղծվում է ակադեմիական կառուցվածք ունեցող գիտահետազոտական հիմնարկ՝ ՀԽՍՀ գիտություն և արվեստի ինստիտուտը⁷: Այն հետագայում առանձնանում է Պետական ձեռագրատնից (Մատենադարանից), 1930 և 1932 թթ. որոշ փոփոխությունների ենթարկվում, և ի վերջո նրա հիմքի վրա 1935-ին կազմավորվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը, որն էլ 1943-ին դառնում է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան:

1939 թ. ձեռագրական հավաքածուն էջմիածնից տեղափոխվում է Երևան և տեղակայվում Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան Պետական գրադարանի (հետագայում՝ Հանրային գրադարան, այժմ՝ Ազգային գրադարան) շենքի 2-րդ հարկում: Այստեղ ձեռագրերը համեմատաբար ավելի լավ պայմաններում էին գտնվում, առաջին անգամ ձեռագրերի խնամքի համար ստեղծվում են նաև լաբորատորիա և կազմատուն:

1941-ին լույս է տեսնում «Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի նախատիպը՝ «Գիտական նյութերի ժողովածու» անունով, որի առաջին համարում ներառվում են զեկուցումներ՝ կարդացված Հայկ. ՍՍՌ ԺԿՍ-ին կից Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) 1940 թ. գիտական սեսիայում: Նույն անունով է հրատարակվում նաև 2-րդ համարը՝ 1950 թ., իսկ 3-րդ համարից սկսած, որը լույս է տեսել 1956 թ., պարբերականը հրատարակվել է «Բանբեր Մատենադարանի» անունով:

1958 թ. «Բանբեր Մատենադարանի» շորրորդ համարում տպված Լ. Խաչիկյանի «Մատենադարանը անցյալում և սովետական իշխանության տարիներին» հոդվածում արձանագրված է այդ ժամանակ հավաքածուի ընդգրկումը՝ «9690 հայերեն ձեռագիր, 675 օտար լեզուներով ձեռագիր, 1838 պատառիկ, շուրջ 3000 պահպանակ-պատառիկ, 155 հայերեն հմայիլ»⁸:

Մատենադարանի համար հատուկ շենքի կառուցումը կարելի է համարել խորհրդային շրջանում հայ մշակույթի և մասնավորապես ձեռագրական հարուստ ժառանգության պահպանության ուղղությամբ կատարված բացառիկ կարևորության մի ձեռնարկ: Արդեն 1940 թ. ճարտարապետ Մարկ Գրիգորյանը սկսել է նախագծել Մատենադարանի ներկայիս թանգարանային շենքը, որի կառուցումը երկրորդ աշխարհամարտի պատճառով հետաձգվեց և իրագործվեց 1945-1957 թթ., իսկ ներքին հարդարանքը՝ 1957-1959 թթ.: Դրանից հետո Մատենադարանը հաստատվեց նորակառույց շենքում, իսկ 1959 թվականի մարտի 3-ին խորհրդային Հայաստանի կառավարության որոշմամբ այն վերածվեց Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի:

⁷ Նույն տեղում, էջ 103:

⁸ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 12:

Մատենադարանի շենքի մասին հարկ է որոշ մանրամասներ նշել: Նախ, նրա համար Երևանի համապատկերում բացառիկ մի տեղ ընտրվեց Ստալինի (հետագայում՝ Լենինի, այժմ՝ Մաշտոցի) պողոտայի վերնամասում, որի համար պարտական ենք այն ժամանակ ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելուն: Անգնահատելի է նաև Մարկ Գրիգորյանի կատարած աշխատանքը, որն այս գործը ձեռնարկեց մեծագույն պատասխանատվությամբ՝ ջանալով հայոց ձեռագրական մայր պահոցի ճարտարապետական դիմագիծը ներդաշնակ դարձնել մեր բազմադարյա հարուստ հոգևոր-եկեղեցական ճարտարապետության ավանդույթներին: Շենքի ճակատային մասի լուծումն իր նախատիպն ունի Անիի ճարտարապետության մեջ՝ ի դեմս Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթի, «գլխավոր նախասրահի լուծման մեջ օգտագործված են Սանահնի առաջին գավթի ինտերիերի ճարտարապետական ձևերը...: Գլխավոր ցուցասրահի ճարտարապետությունը լուծված է ժԱ-ԺԳ դարերում լայն տարածում գտած գավթիների ոճով»⁹:

Ինչ խոսք, շենքի արժեքը միայն այս մասնակի փոխառությունների մեջ չէ, այն նաև նախատեսում էր հնարավորինս հարմարավետ պայմանների ստեղծում ինչպես ձեռագրերի պահպանության, այնպես էլ տեղում կատարվելիք հետազոտական աշխատանքների համար: Կառույցն ամբողջացնում էր ճարտարապետական մի ողջ համալիր, որի մեջ էին մտնում դեպի Մատենադարան բարձրացող ճանապարհը, շենքի թևային սյունաշարերը, հայ մշակույթի երևելի գործիչների մոնումենտալ արձանները և այլն¹⁰: Ավելացնենք, որ շինարարական աշխատանքների առաջին շրջանում Պետական ձեռագրապահոց Մատենադարանի տնօրենն է եղել գրող Գևորգ Աբովը՝ 1940-1952 թթ., որին կարճ ժամանակով հաջորդել է գրականագետ Վաչե Նալբանդյանը, իսկ 1954-ից Մատենադարանը ղեկավարել է պատմաբան Լևոն Խաչիկյանը (1918-1982), որն այդ ժամանակ 36 տարեկան էր: Սակայն պետք է նշել, որ այդ ժամանակ նա արդեն քաջածանոթ էր հայ ձեռագրական աշխարհին, դեռևս 1950 թ. հրատարակել էր «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» արժեքավոր հատորը:

Լ. Խաչիկյանի ջանքերով Մատենադարանը լիարժեքորեն կայանում է որպես գիտահետազոտական ինստիտուտ, կարճ ժամանակում արժանանում միջազգային ճանաչման: Այն չի ընդգրկվում ակադեմիայի ինստիտուտների համակարգում, այլ ստանում է հատուկ կարգավիճակ՝ որպես ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հաստատություն:

Մատենադարանի արխիվում պահպանվում է Լևոն Խաչիկյանի առաջին

⁹ Մ. Գրիգորյան, «Մատենադարանի շենքի կառուցման մասին», ԲՄ № 5, 1960, էջ 15:

¹⁰ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 9-20:

հրամաններից մեկը՝ տրված 1959 թ. ապրիլի 15-ին (№ 33), որը ներկայացնում է նաև նորահաստատ գիտահետազոտական ինստիտուտի կառուցվածքը և աշխատակազմի անդամներին: Նրա նախաբանում ասվում է. «Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետի 1959 թ. մարտի 3-ի № 71 որոշմամբ Մինիստրների Սովետին կից ձեռագրատուն-Մատենադարանը վերածվեց Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ — «Մատենադարանի»: Նույն որոշմամբ «Մատենադարանում» ստեղծվեցին գիտահետազոտական սեկտորներ և գրադարանային բաժիններ (նախկին բաժինների հիմքի վրա): Վերագաս մարմինների որոշումով ու հանձնարարությամբ՝ սույն հրամանով համալրում են «Մատենադարանի» սեկտորներն ու բաժինները գիտական ու գրադարանային աշխատակիցներով»:

Այնուհետև թվարկվում են սեկտորները (բաժիններ) և դրանց աշխատակիցները, նշվում է, թե ով որտեղից է Մատենադարան փոխադրվել կամ պաշտոնի ինչպիսի փոփոխություն է կատարվել, նաև՝ թե ինչ պարտականություններ են նրան վերապահվել: Հրամանը բավականին ծավալուն է և առաջիկայում ամբողջովին կհրատարակվի, ուստի այստեղ շատ հակիրճ կներկայացնեմ նրա բովանդակությունը: Առաջինը նշված է «**Քնազրերի ուսումնասիրման և հրատարակման սեկտորը**», որի վարիչ է նշանակվել գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտից «Մատենադարան» փոխադրված պատմական գիտությունների թեկնածու Հակոբ Փափազյանը: Բաժնի աշխատողների թվում են պատմական գիտությունների թեկնածու Մարգարիտ Գարբինյանը, որի վրա միաժամանակ դրվել են «Մարգամանչական խմբի ավագի պարտականությունները», պատմական գիտությունների թեկնածու Վլադիմիր (Վարդան) Գրիգորյանը, Գևորգ Աբգարյանը, Մարգարիտ Մխիթարյանը, Լենա Խանլարյանը, Վախթանգ Գևորգյանը, Հրավարդ Հակոբյանը և Արմինե Քյոշկերյանը:

Երկրորդը նշված է «**Գիտական բիբլիոգրաֆիայի սեկտորը**», որի վարիչ է նշանակվել բանասիրական գիտությունների թեկնածու «Մատենադարանի բազմամյա գլխավոր բիբլիոգրաֆ» Ասատուր Մնացականյանը: Բաժնի գիտաշխատողների թվում են Սամսոն Լալաֆարյանը, Ալբերտ (Արտաշես) Մարտիրոսյանը, Լևոն Խաչերյանը, Վահե Բարթիկյանը և ուրիշներ:

Հաջորդը «**Ձեռագրերի գիտական պահպանման սեկտորն**» է, որի վարիչ է նշանակվել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Սեն Արևշատյանը: Բաժնի գիտաշխատողների թվում են Օնիկ Եգանյանը, Ֆրունզե Պողոսյանը, Սուրեն Քոլանջյանը, Շավարշ Սմբատյանը և ուրիշներ:

Մյուս ստորաբաժանումներն են՝ «**Արխիվային բաժինը**»՝ վարիչ Ավետիք Ադամյան և բիբլիոգրաֆ Հայկ Ամալյան, «**Հայագիտական գրադարան**»՝ վարիչ՝ Շուշանիկ Շահնազարյան, գրադարանավարներ Լուսիկ Մկրտչյան, Արտուշ

(Արտաշես) Մաթևոսյան և ուրիշներ, «Սպասարկման բաժին», վարիչ՝ Ռուզան Տիտանյան, գրադարանավարներ՝ Պարույր Մուրադյան, Աստղիկ Գևորգյան, Էմմա Կորիսմազյան, Ռայյա Բլբուլյան և ուրիշներ, «Զեռագրերի վերականգնման բաժին», վարիչ՝ Զվարթ Խզմալյան, ռեստավրատորներ՝ Արշակ Խաչատրյան, Հերա Կարագյոզյան և ուրիշներ:

Ահավասիկ, տեսնում ենք, որ նորահաստատ գիտահետազոտական ինստիտուտի համար ընտրվել է ձեռագրերի պահպանության և ուսումնասիրության համար արդյունավետ մի կառուցվածք, որով սկսել է նրա բազմակողմանի գործունեությունը Մատենադարանի նորակառույց շենքում:

Ուրախությամբ պետք է արձանագրել, որ վերը նշված անվանացանկից Մարգարիտ (Մարգո) Դարբինյանը, Հրավարդ Հակոբյանն ու Ռայյա Բլբուլյանն այժմ էլ աշխատում են մեր կողքին:

Պետք է նշել, որ Լևոն Խաչիկյանի վարած կադրային քաղաքականությունն այն ժամանակների համար համարձակ էր: Քանի որ Մատենադարանին անհրաժեշտ էին գրաբարի իմացություններ աշխատակիցներ, նա չէր խուսափում աշխատանքի ընդունել հայրենադարձներին, ինչպես նաև պատերազմի ժամանակ գերության մեջ հայտնված կամ ստալինյան շրջանում անհուսալի համարված մարդկանց: Լևոն Խաչիկյանին ենք պարտական նաև Մատենադարանի գիտահետազոտական աշխատանքների իրական ճարտարապետության համար, քանի որ մեր ձեռագրական մշակույթին քաջածանոթ լինելով՝ նա կարողացավ հստակ որոշել այն ոլորտներն ու բնագավառները, որոնց ուղղությամբ պետք է հետազոտություններ կատարվեին հետագա տարիներին: Եվ եթե Հայաստանում չկային որոշ բնագավառների մասնագետներ, ինչպես օրինակ մանրանկարչության և բժշկագիտության, նա ներգրավում էր երիտասարդների և նպաստում նրանց մասնագիտական կայացմանը:

Կարճ ժամանակում Մատենադարանը դարձավ հայագիտական աշխույժ կենտրոն, որտեղ աշխատում էին իրենց գործի նվիրյալ մասնագետներ: Քանի որ վերը նշեցինք հաստատության աշխատակիցների մի մասի անունները, շարքը լրացնենք խաչիկյանական փաղանգի այլ ներկայացուցիչների անուններով. Բաբկեն Զուգասզյան (բանասեր-արևելագիտ, 1965-1994 թթ. գիտական գծով փոխտնօրեն), Կարեն Յուզբաշյան, Փայլակ Անթաբյան, Անդրանիկ Զեյթունյան, Էդուարդ Բաղդասարյան (պատմաբան, բանասեր-ձեռագրագետներ), Խոսրով Թորոսյան (իրավագետ), Նիկողոս Թահմիզյան (երաժշտագետ), Էմմա Կորիսմազյան, Աստղիկ Գևորգյան, Լիլիթ Զաքարյան (արվեստաբաններ), Ստելլա Վարդանյան, Դոնարա Կարապետյան (բժշկագետներ), Զուլիխտա Էյնաթյան (տոմարագետ): Ավելի երիտասարդներից՝ Գևորգ Տեր-Վարդանյան, Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Հակոբ Քյոսեյան, Աշոտ Սարգսյան, Արմեն Տեր-Ստեփանյան, Արծ-

րունի Մահակյան, և ուրիշներ: Մատենադարանցի ավագ սերնդի աշխատակիցների շարքում իրավամբ պետք է առանձնացնել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ասատուր Մնացականյանի անունը, բազմաճյուղ մի գիտնական, որն անառարկելի հեղինակություն էր վայելում և իրավամբ ուսուցիչ է եղել շատերի համար:

Հարկ է ավելացնել, որ Լևոն Խաչիկյանը ձեռագրական նյութի վրա հիմնված աղբյուրագիտական, բանասիրական, արվեստագիտական, թարգմանական և այլ ուղղություններով հետազոտությունների համար ներգրավում էր նաև Երևանի այլ գիտական հաստատություններում՝ հատկապես Գիտությունների Ակադեմիայի ինստիտուտներում աշխատող մասնագետներին, որոնց համար գրեթե ամենօրյա աշխատավայր էր դարձել Մատենադարանը: Նրանց թվում էին Հակոբ Անասյանը, Հրաչ Բարթիկյանը, Արամ Տեր-Ղևոնդյանը, Վազգեն Հակոբյանը, Պողոս Խաչատրյանը, Վիգեն Ղազարյանը և այլք: Մատենադարանը հետազոտություններ կատարելու ձգտողական վայր դարձավ նաև արտերկրի հայ և օտարազգի հայագետների համար:

1962 թ. Մատենադարանն անվանակոչվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անունով: Պետք է ընդգծել, որ խորհրդային տարիներին Մատենադարանը դարձավ ոչ միայն ձեռագրապահպանման, ուսումնասիրման և հայագիտական հետազոտությունների առաջատար կենտրոն, այլև սկսեց մեծ ժողովրդականություն վայելել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ սփյուռքում: Այն ժամանակ Մատենադարանն ընկալվում էր որպես պետության կողմից հանդուրժելի համարվող ազգային կենտրոն:

Գիտահետազոտական ինստիտուտի կարգավիճակ ստանալուց հետո Մատենադարանում մեծ թափ է առել ձեռագրերի հավաքչական աշխատանքը: Այն ընթացել է նվիրատվությունների և ձեռքբերումների ճանապարհով: Մատենադարանի հարյուրավոր նվիրատուներից երկուսին հիշատակենք. ամենամեծ թվով ձեռագրեր է նվիրել Հարություն Հազարյանը՝ Նյու Յորքից՝ հայերեն և օտար լեզուներով 397 ձեռագիր: Այս բնագավառում Մատենադարանի մեծ երախտավորներից է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը (1955-1994): Նրան ենք պարտական այժմ Մատենադարանի ձեռագրերի մեջ ամենից հին գրչության ժամանակն ունեցող (ենթադրաբար 7-րդ դ.) ամբողջական մատյանի՝ «Վեհամոր Ավետարանի» (կամ Բանանց Ծեր Ավետարանի), ինչպես նաև 10-րդ դարի՝ ինքնատիպ մանրանկարչությամբ «Վեհափառի Ավետարանի» համար: Նրա միջոցով է Ստամբուլից Հայաստան բերվել մեծանուն Թորոս Ռոսլինի «Ձեյթունի Ավետարանը»:

Լևոն Խաչիկյանի անժամանակ մահից հետո Մատենադարանի տնօրեն է եղել ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանը՝ 1982-2007 թթ.: 1991-ին Հայաստանը

ձեռք բերեց անկախություն: ՀՀ առաջին նախագահ դարձավ 1978-1985 թթ. Մատենադարանի գիտքարտուղար, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:

Պետք է նշել, որ արցախյան պատերազմի տարիներին (1990-ականներ), ողջ երկրի հետ միասին Մատենադարանը նույնպես դժվար ժամանակներ է ապրել, կրճատվել են հրատարակությունները: Սակայն հետագա տասնամյակներին հաստատության գործունեությունը ընթացել է նոր թափով: 2007-2016 թթ. Մատենադարանի տնօրենն է եղել բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հրաչյա Թամրազյանը: 2018 թ. մարտից Մատենադարանի տնօրենն է պատմական գիտությունների դոկտոր Վահան Տեր-Ղևոնդյանը:

Անցած 60 տարում Մատենադարանի աշխատակիցների ջանքերով հրատարակվել են հարյուրավոր ուսումնասիրություններ, հայագիտական մատենաշարեր ու հիմնարար արժեք ունեցող աշխատություններ, միջնադարյան բազմաթիվ բնագրեր, հիշատակարանների ժողովածուներ, որոշ բացառիկ ձեռագրերի նմանահանություններ և այլն: Պարբերաբար լույս են տեսնում «Բանբեր Մատենադարանի» գիտական աշխատությունների ժողովածուի համարները, ընդ որում, անցյալ տարվանից Բանբերը հրատարակվում է տարեկան երկու համարի պարբերականությամբ: Հրատարակվել է «Բանբեր Մատենադարանի» գիտական հանդեսը (տպագրվել է 28 համար), ընդ որում, անցյալ տարվանից այն լույս է տեսնում տարեկան երկու համարի պարբերականությամբ:

1965, 1970 և 2007 թթ. հրատարակվեցին Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի համառոտ ցուցակի երեք հատորները, իսկ 1984 թվականից սկսել է հրատարակվել ձեռագրերի հանգամանալից նկարագրությունները պարունակող Մայր ցուցակը: Ցայժմ լույս է տեսել ձեռագրացուցակի 10 ստվար հատոր: Մատենադարանն է իրականացնում նաև «Մատենագիրք հայոց» կոթողային մատենաշարի հրատարակությունը, որի վերջին լույս տեսած 21-րդ հատորը նվիրված է Ներսես Շնորհալու շափածո ժառանգությանը:

Դեռևս խորհրդային տարիներին Մատենադարանում պարբերաբար կազմակերպվել են գիտական նստաշրջաններ, կամ սեսիաներ, ինչպես այն ժամանակ էին անվանվում: Իսկ այժմ այդ գործը շատ ավելի մեծ ծավալ է ստացել, տարեկան կազմակերպվում է 4-5 գիտաժողով, որոնց մեծ մասը՝ միջազգային: Վերջին շրջանում Մատենադարանի գիտաշխատողները, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև երիտասարդները, հայաստանյան և արտասահմանյան գիտաժողովներում հանդես են գալիս տարեկան 100-ից ավելի զեկուցումներով:

Մատենադարանն այժմ հայերեն ձեռագրերի ամենախոշոր պահոցն է աշխարհում: Այն ունի 11 350 ամբողջական հայերեն ձեռագիր և մոտ 2 200 պա-

տառիկ, շուրջ 3 500 օտարալեզու ձեռագիր, ինչպես նաև արխիվային հարուստ նյութերի ու հնատիպ գրքի պատկառելի հավաքածուներ: Մատենադարանի ձեռագրական գանձարանն ընդգրկում է հայ միջնադարյան գիտության ու մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառները՝ աստվածաբանություն, պատմություն, բանասիրություն, փիլիսոփայություն, աշխարհագրություն, իրավունք, բժշկագիտություն, մաթեմատիկա, տոմարագիտություն, տիեզերագիտություն, թարգմանական գրականություն, մանրանկարչություն, երաժշտագիտություն, հմայիլներ և այլն:

Այս հսկայական ժառանգությունը պահպանելու, հետագա սերունդներին փոխանցելու, ինչպես նաև հետազոտական աշխատանքները դյուրացնելու նպատակով Մատենադարանում այժմ համակարգված կերպով ընթանում է ձեռագրերի և արխիվային նյութերի թվայնացման ծավալուն գործընթացը: Մատենադարանում գիտագործնական լուրջ հիմքերի վրա է դրված նաև ձեռագրերի և արխիվային փաստաթղթերի վերականգնման գործը: Այս աշխատանքն իրականացնող բաժինն իրավամբ միջազգային ճանաչում է ձեռք բերել:

Գործունեության ընդարձակման և հավաքածուի աճի պայմաններում Մատենադարանի շենքային պայմանների բարելավման պահանջ առաջացավ, որը փայլուն կերպով լուծվեց շուրջ մեկ տասնամյակ առաջ՝ Հրաչյա Թամրազյանի տնօրինության շրջանում: ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի աջակցությամբ ու վերահսկողությամբ, բարեգործների նվիրատվություններով (գլխավոր հովանավոր՝ գործարար Սերգեյ Համբարձումյան) կառուցվեց նոր, ընդարձակ մասնաշենք (ճարտարապետ Արթուր Մեսչյան), որը շահագործման հանձնվեց 2011 թ. սեպտեմբերի 20-ին:

Այժմ Մատենադարանի գլխավոր մասնաշենքը վերածվել է թանգարանային համալիրի՝ հնարավորություն ստանալով անհամեմատ ավելի մեծ ցուցադրություն ներակայացնելու: Նախկին մեկ ցուցասրահի փոխարեն այսօր շենքի երեք հարկում առկա է մեծ և փոքր 10 ցուցասրահ, որպես ցուցադրական տարածքներ են օգտագործվում նաև նախասրահները: Իսկ նոր մասնաշենքը հատկացվել է հավաքածուների պահոցներին, գիտահետազոտական, վերականգնման, վարչական բաժիններին, ընթերցասրահին և մյուս ստորաբաժանումներին, ունի ընդարձակ և հարմարավետ դահլիճ: Նոր մասնաշենքի շահագործումից հետո բազմապատկվել է նաև Մատենադարանի աշխատակիցների թիվը:

Ցուցադրության բաժնից և տեխնիկական անձնակազմից բացի Մատենադարանի գիտական աշխատակազմը՝ 128 գիտաշխատողով, այսօր տեղաբաշխված է հետևյալ ստորաբաժանումներում. **Գիտական բաժիններ**՝ «Ձեռագրագիտության», «Արխիվի և արխիվագիտության», «5-14-րդ դարերի հայերեն բնագրերի ուսումնասիրման», «15-19-րդ դարերի հայ մատենագրության», «Միջ-

նադարյան գրականության և բանասիրության», «Արվեստի պատմության և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության», «Բժշկագիտության և բնագիտության պատմության», «Թարգմանական մատենագրության», «Արևելագիտության»: Առանձին ստորաբանություններ են «Ձեռագրատունը», «Գրադարանը», «Լինթերցասրահը», «Միջազգային կապերի» բաժինը և վերջերս ստեղծված «Հրատարակչական» ու «Հանրային կապերի» բաժինները: Գիտատեխնիկական ուղղվածություն ունեն «Վերականգնման», «Ձեռագրերի կրկնօրինակման», և «Թվայնացման» բաժինները: 2012 թվականից Մատենադարանում գործում է ասպիրանտական կրթության համակարգը: Հաստատությունն այժմ ունի գիտական աստիճան ստացած 77 աշխատակից՝ որոնց թվում 19 դոկտոր և 58 գիտությունների թեկնածու: Նշենք նաև, որ 2002-2017 թթ. Մատենադարանն ունեցել է ՊՈԱԿ-ի կարգավիճակ, որից հետո վերածվել է պետական հիմնադրամի:

Մատենադարանի պատմության մեջ միանգամայն նոր երևույթ էր 2015 թ. հաստատության միակ մասնաճյուղի՝ «Մատենադարան-Գանձասարի» ստեղծումը Արցախի Գանձասարի վանքի հարևանությամբ, որը կյանքի կոչվեց Մատենադարանի տնօրեն Հրաչյա Թամրազյանի ջանքերով, և որն այժմ գիտամշակութային կարևոր կամուրջ է դարձել հայկական երկու հանրապետությունների միջև:

1997 թվականին Մատենադարանը գրանցվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Համաշխարհային հիշողության» ցանկում և համարվում է հայոց ազգային հիշողության պահպանման և զարգացման ամենակարևոր վայրերից մեկը: Մատենադարանը, որը մեր ժողովրդի մտավոր ժառանգության գանձարանն է և «դարերի ճամփորդ», այսօր գիտահետազոտական ինստիտուտի և թանգարանի գործառույթները զուգակցող, միջազգային ճանաչում և բարձր վարկանիշ ունեցող հաստատություն է, որը դարձել է նաև մեր մայրաքաղաքի ու երկրի խորհրդանիշներից մեկը: